

ο μύθος του κρυφού σχολειού

Ακόμα και στις μέρες μας είναι διάχυτη η πεποίθηση ότι κατά τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας υπήρξε το «κρυφό σχολειό». Οι παράγοντες που ευνοούν την αναπαραγωγή αυτού του μύθου προφανώς είναι πολλοί. Ανάμεσά τους και η αποσιώπηση της ιστορικής κριτικής του μύθου και της μελέτης των συνθηκών που οδήγησαν στη γένεσή του.

Από τα στοιχεία που καλλιεργούν το μύθο είναι το γνωστό ποίημα του Ι. Πολέμη:

Τὸ κρυφὸ σχολειό

Ἀπ' ἔξω μαυροφόρ' ἀπελπισιά,
πικρῆς σκλαβιάς χειροπιαστὸ σκοτάδι,
καὶ μέσα στὴ θολόκτιστη ἐκκλησιά,
στὴν ἐκκλησιά, πὸν παίρνει κάθε βράδου
τὴν ὄψη τοῦ σχολειοῦ,
τὸ φοβισμένο φῶς τοῦ καντηλιοῦ
τρεμάμενο τὰ ὄνειρα ἀναδεύει,
καὶ γύρω τὰ σκλαβόπουλα μαζεύει.

Ἐκεῖ καταδιωγμένη κατοικεῖ
τοῦ σκλάβου ἢ ἀλυσόδετη πατρίδα,
βραχνὰ ὁ παπάς, ὁ δάσκαλος ἐκεῖ
θεριεύει τὴν ἀποσταμένη ἐλπίδα
μὲ λόγια μαγικά,
ἐκεῖ ἡ ψυχὴ πικρότερο ἀγροικὰ
τὸν πόνο τῆς σκλαβιάς τῆς, ἐκεῖ βλέπει
τί ἔχασε, τί ἔχει, τί τῆς πρέπει.

Κι ἀπ' τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ψηλά,
ποῦ ἐβούβανε τὰ στόματα τῶν πλάνων,
καὶ ρίχνει καὶ συντρίβει καὶ κυλᾷ
στὴν ἄβυσσο τοὺς θρόνους τῶν τυράννων,
κι ἀπὸ τὴ σιγαλιά,
ποῦ δένει στὸ λαιμὸ πνιγμοῦ θηλιά,
κι ἀπ' τῶν προγόνων τ' ἄφθαρτα βιβλία,
ποῦ δείχνουν τὰ πανάρχαια μεγαλεῖα,

ἓνας ψαλμὸς ἀκούγεται βαθὺς
σὰ μελωδίες ἑνὸς κόσμου ἄλλου,
κι ἀνατριχιάζει ἀκούοντας καθεὶς
προφητικὰ τὰ λόγια τοῦ δασκάλου
μὲ μία φωνὴ βαριά.
«Μὴ σκιάζεστε σὰ σκοτὴ! Ἡ λευτεριά
σὰν τῆς αὐγῆς τὸ φεγγοβόλο ἀστέρι
τῆς νύχτας τὸ ξημέρωμα θὰ φέρει».

το δημοτικό:

Φεγγαράκι μου λαμπρό,
φέγγε μου να περπατώ,
να πηγαίνω στο σκολειό
να μαθαίνω γράμματα,
γράμματα σπουδάματα
του Θεού τα πράματα.

και ο γνωστός πίνακας του Γύζη



Η πρώτη φορά που γίνεται σαφής λόγος στα σχολικά βιβλία για την παιδεία στα χρόνια της τουρκοκρατίας είναι στην Στ' Δημοτικού. Σύμφωνα με τη διδακτέα ύλη, η ιστορία αυτής της τάξης καλύπτει την περίοδο από το 1453 ως το 1979. Από το βιβλίο «Στα νεότερα χρόνια, Ιστορία στ' δημοτικού», (ΟΕΔΒ, Αθήνα 2009), διαβάζουμε αποσπασματικά πληροφορίες που αναφέρονται στην παιδεία κατά τα χρόνια 1453-1821:

Οι πλούσιες παροικίες πρόσφεραν πολλά στον ελληνισμό. Διέθεταν χρήματα για να γίνουν σχολεία. (32)

Ξεχωριστό ενδιαφέρον έδειχνε η κοινότητα για την παιδεία. Πολλά σχολεία ιδρύθηκαν και λειτούργησαν τότε με δαπάνες των κοινοτήτων. (37)

Τα πρώτα σχολεία ιδρύθηκαν με τη φροντίδα της εκκλησίας. Παπάδες και καλόγεροι, κυρίως, προσπαθούσαν σ' εκείνα τα δύσκολα χρόνια να μάθουν στα παιδιά λίγα γράμματα μέσα από τα βιβλία της εκκλησίας. Αυτό φαίνεται πως δημιούργησε το θρύλο για «το κρυφό σχολειό», ότι δηλαδή τα σχολεία σε κάποια εποχή λειτουργούσαν κρυφά, επειδή οι Έλληνες φοβούνταν τους Τούρκους. (55)

Ακολουθούν δυο σελίδες με εικόνες και ένα ποίημα:

(α) Ο παρών κατάλογος ηδ' σχολείων, όπε τλώ σρον σώζοντα εις το ήμέτερον γένος, θέλει βεβαιώσει ρηθεύσαι, ε' θέλει ελέγξει ως ψευδομένους πώς παύ ενό λέγοντας.

Εν Κωνσταντινουπόλει είναι δύο κοινά σχολεία.
 Εις Γεωργίου σχολεία πέντε.
 Εις Θεσσαλονίκην σχολεία δύο.
 Εις Αθήνας σχολεία δύο.
 Εις το Βουκουρέσιον της Βλαχίας σχολεία δύο.
 Εις Γιάσιον Μολδοβίας σχολείον εν.
 Εις Ανδριανούπολιν σχολείον εν.
 Εις Φιλιππούπολιν σχολείον εν.
 Εις το Άγιον Όρος σχολείον εν.
 Εις Βέρροϊαν σχολείον εν.
 Εις Κασοβίαν σχολείον εν.
 Εις Σιάτσσαν σχολείον εν.
 Εις Μοχόπολιν σχολείον εν, ε' μία τυπόγραφία.
 Εις Τέρναβον της Θεσσαλίας σχολείον εν.
 Εις Τρίκαλα Θεσσαλίας σχολείον εν.
 Εις Τροπολιτζάν της Μωρίας σχολείον εν.
 Εις Παλαιάν πάβαν σχολείον εν.
 Εις Σάλωνα σχολείον εν.
 Εις Άρταν σχολείον εν.
 Εις Σμύρνην σχολείον εν.
 Εις Χίον σχολείον εν.
 Εις Πάτρας σχολείον εν.
 Εις Μιτυλήν σχολείον εν.
 Εις Σάμον σχολείον εν.
 Εις Σίφον σχολείον εν.
 Εις Ρόδον σχολείον εν.
 Εις Κρήτην σχολείον εν.
 Εις Αδελφισίαν Κύπρου σχολείον εν.
 Εις το Πατριαρχείον της Γερουσαλήμ σχολείον εν.
 Εις το Πατριαρχείον της Αλεξανδρείας σχολείον εν.

στη φωτογραφία του συγκεκριμένου κειμένου μπορούμε να διαβάσουμε καθαρά τα πάντα εκτός από το σημείο: «θέλει ελέγξει ως ψευδομένους τους τα _____ λέγοντας».



Χάρτης με τις πόλεις όπου άνθισαν οι κυριότερες ελληνικές σχολές στο χώρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Οι δυσκολίες για μόρφωση στα χρόνια της σκλαβιάς τροφοδότησαν το θρούλο για το κρυφό σχολειό. Ο ποιητής Ι. Πολέμης σ' ένα σχετικό ποίημα γράφει:

*Εκεί καταδιωγμένη κατοικεί
του σκλάβου η αλυσόδετη πατρίδα.
Βραχνά ο παπάς, ο δάσκαλος εκεί
θεριεύει την αποσταμένη ελπίδα
με λόγια μαγικά
εκεί η ψυχή πιερότερο αγροικά
τον πόνο της σκλαβιάς της, εκεί βλέπει
τι έχασε, τι έχει, τι της πρέπει.*

57

σελ. 57

Από το σχολικό βιβλίο *Στα νεότερα χρόνια, Ιστορία στ' δημοτικού, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2009*

Μπορεί, κατά πρώτο λόγο, να γίνει το γενικό σχόλιο ότι το βιβλίο κάνει μια γενικόλογη και αόριστη αναφορά στην περίοδο 1453-1821 χαρακτηρίζοντάς την συλλήβδην και δίνοντας ομοιόμορφη εικόνα για τις συνθήκες που επικρατούσαν, χωρίς αναφορά σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές κατά τη διάρκεια αυτών των τεσσάρων αιώνων. Ίσως έχει ενδιαφέρον να μελετηθούν οι συχνές αντιφάσεις του βιβλίου, όπως αυτές μπορούν να εντοπιστούν ανάμεσα σε διαφορετικά σημεία της αφήγησης και ανάμεσα στην αφήγηση και στις εικόνες.

Ειδικότερα, σχετικά με το ζήτημα της παιδείας είναι αξιοσημείωτο ότι αναφέρεται δυο φορές στο κρυφό σχολειό, μία σε εισαγωγικά στην αφήγηση και μία στη σελίδα 57. Παρά το γεγονός ότι δεν αναφέρεται ρητά η ύπαρξη κρυφών σχολείων καλλιεργείται η εντύπωση της ύπαρξής τους. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας της γενικόλογης αναφοράς στην περίοδο 1453-1821, που δίνεται με πολλούς χαρακτηρισμούς και επίθετα, εξαιτίας της διατύπωσης "δημιούργησε το θρούλο για «το κρυφό σχολειό»" και "τροφοδότησαν το θρούλο για «το κρυφό σχολειό»" και εξαιτίας της παράθεσης του ποιήματος του Ι. Πολέμη. Έτσι, ο κατάλογος της σελ. 56 και ο χάρτης της σελ. 57 μπορεί να αναγνωστεί δίσημα, είτε για ύπαρξη «κρυφών» είτε «φανερών» σχολείων.

Να προσεχτεί και η επιλογή της λέξης **θρούλος** [:προφορική διήγηση, ως επί το πλείστον επαινετική ή εκπληκτική και θαυμαστή, για πρόσωπα, γεγονότα ή πράγματα του

η λεζάντα του χάρτη γράφει για «κυριότερες ελληνικές σχολές», το ποίημα του Ι. Πολέμη που ακολουθεί με τη φράση «εκεί καταδιωγμένη κατοικεί» και το συνολικό περιεχόμενο (είναι η δεύτερη στροφή του ποιήματος «το κρυφό σχολειό») δίνει σαφώς την εντύπωση ότι οι «κυριότερες ελληνικές σχολές» ήταν κρυφές.

παρελθόντος, τα στοιχεία της οποίας βρίσκονται μεταξύ του μυθικού και του πιθανού, ΛΚΝ] που επιτείνει τη σύγχυση.

Αντίθετα, η επιλογή της λέξης **μύθος** [:1. φανταστική διήγηση, συνήθ. λαϊκής προέλευσης, που αναφέρεται ιδίως σε θεούς και ήρωες ή στη δημιουργία και στην εξέλιξη του κόσμου και μεταδίδεται συνήθ. προφορικά από γενιά σε γενιά, 3. (μτφ.) α. φανταστική ή ανακριβής άποψη που επικρατεί για κπ. ή για κτ β. για καθετί το ανύπαρκτο, το μη πραγματικό, το ανακριβές. ΛΚΝ] θα έκανε σαφή τα πράγματα για την ύπαρξη ή όχι του κρυφού σχολείου...

Η εμπειρία δείχνει ότι αυτό που αποκομίζουν οι μαθητές είναι ότι υπήρχαν «κρυφά σχολεία»

Τέλος, να σημειωθεί ακόμα ότι στο βιβλίο Ιστορίας της Στ' δημοτικού που προκάλεσε τόση συζήτηση και τελικά αποσύρθηκε (με ζημία για την εκπαίδευση) αναφέρεται ότι από «το 1454 ιδρύεται η Πατριαρχική Σχολή στην Κωνσταντινούπολη που παραμένει σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας πνευματική εστία, όπου φοιτούν πολλοί νέοι» (σελ. 22). Όχι μόνο δε γίνεται αναφορά σε «θρύλο» του «κρυφού σχολείου», αλλά η συγκεκριμένη πληροφορία αντιστρατεύεται σαφώς αυτόν τον μύθο (και όχι θρύλο). Προφανώς αυτό ήταν από τα σημεία που ενόχλησαν περισσότερο από το τραγελαφικό επιχείρημα με το «συνωστισμό» που επικαλέστηκαν ορισμένοι.

απορία

Αυτό που δεν καταλαβαίνω προσωπικά είναι γιατί επιμένουμε να χιτίζουμε ταυτότητες με όρους του 19^{ου} αι; Γιατί αρνούμαστε να δούμε άλλες πτυχές της ιστορίας έτσι όπως αναδεικνύονται από την ψύχραιμη και τεκμηριωμένη προσέγγιση; Σε τι βλάπτεται η βέβαιη συνείδηση αν αναγνωρίσει ότι **δεν υπήρξε το κρυφό σχολείο**; Αν αναγνωρίσει ότι είναι ένας μύθος που δημιουργήθηκε το 19^ο αι. για να υπηρετήσει σκοπιμότητες της εκείνης εποχής; Σε τι μειώνεται η θρησκευτικότητα ή η ελληνικότητα; Γιατί κινδυνεύει;

Ας διαβάσουμε τις σελίδες 79-81 από την ιστορική μελέτη του **Άλκη Αγγέλου**, «**Το κρυφό σχολείο, χρονικό ενός μύθου**». Όσα αναφέρονται εκεί περιέχονται και στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος Ι, σελ. 366-367 (δες εδώ

http://users.dra.sch.gr/symfo/sholio/istoria/e/=1550_krifo%20sholio.pdf)

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΙΣ ΥΠΟΔΟΥΛΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ

η κατάσταση της παιδείας στις υπόδουλες ελληνικές χώρες

Ἡ «κάκωσις» τοῦ Γένους, καθὼς εὐστοχα θά χαρακτηρήσῃ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις τὴν κατάστασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν Ἄλωσιν, δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς τυπικὸν χρονικὸν ὄριο γιὰ τὴν ἀπαρχὴν τῆς μελέτης τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἡ παιδεία δηλαδὴ τοῦ ἔθνους δὲν ἦταν μὲ κανένα τρόπο δυνατόν νά συνεχισθῇ ἀδιατάρακτῃ, ὅσο καί ἂν δεχόμεσθε πὼς οἱ ἐπιπτώσεις μιᾶς πολιτικῆς μεταβολῆς δὲν εἶναι ἄμεσες ἢ ἀμέσως ἐμφανεῖς στὸν πνευματικὸν χώρον. Μπορεῖ ἡ γενικώτερη πνευματικὴ ζωὴ νά φαίνεται πὼς συνεχίζεται ὁμαλὰ· στὴν πραγματικότητά πρόκειται γιὰ ἐπιβιώσεις πού ἢ ἐμβέλειά τους εἶναι μικρῆ, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω.

Ἐμμεσες ἐπιπτώσεις τῆς πολιτικῆς μεταβολῆς καὶ στὴν παιδεία. Ἡ γενικότερη πνευματικὴ ζωὴ συνεχίζεται με μικρὴς ἐπιβιώσεις.

Στήν περίοδο αυτή τῶν ἐπιβιώσεων, γιά νά καλυφθῆ τό κενό ὡς τήν ἐποχή πού ἀρχίζει ἡ ἀνανέωση τῆς νεοελληνικῆς παιδείας, στά τέλη περίπου τοῦ 16ου αἰ., τοποθετήθηκε ὁ μῦθος γιά τό Κρυφό Σχολεῖο. Ὅτι πρόκειται γιά μῦθο ἀποδεικνύεται βασικά ἀπό τό γεγονός ὅτι δέν ὑπάρχει «καμμία ἱστορική μαρτυρία πού νά βεβαιώνη τήν ὑπαρξή Κρυφοῦ Σχολεῖου», ὅπως ὑποστήριξε ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης. Τό ἴδιο ὑποστήριξε καί ὁ Μανουήλ Γεδεών πύο κατηγορηματικά: «Μέχρι σήμερον οὐδαμοῦ ἀνέγνω ἐν ὁμαλῇ καταστάσει πραγμάτων βεζίρην ἢ ἀγιάνην ἢ σουλτάνον ἐμποδίσαντα σχολεῖου σύστασιν, ἢ οἰκοδομήν, τοῦθ' ὅπερ ἡδύνατο νά συμβῆ κατόπιν καταγγελίας Χριστιανοῦ τινος, ἀπεριτημῆτου Τούρκου, καθῶς ὠνόμαζον αὐτούς».

Ἄν τό Κρυφό Σχολεῖο εἶχε γίνει γιά κάποια περίοδο πραγματικότητα, σέ περιορισμένη ἐστῶ ἐκταση, δέν συνέτρεχε κανένας λόγος ἡ σχετική μαρτυρία ἢ μαρτυρίες νά μείνουν σκόπιμα στήν ἀφάνεια. Θά ἔπρεπε, ἀντίθετα, ἕνα τέτοιο τεκμήριο ζωτικότητος τῆς φυλῆς καί τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως—σύμφωνα μέ τήν ἐρημνεία πού θά τοῦ δώσουν κατά κανόνα οἱ μεταγενέστεροι— νά ἐξαρθῆ μέ κάθε τρόπο. Ἄφου λοιπόν ἡ ἀπλή λογική μᾶς ὀδηγεῖ νά ἀποκλείσουμε παρόμοιο ἐνδεχόμενο, ἐκεῖνο πού ἀπομένει νά

δεχθοῦμε εἶναι ὅτι πιθανόν νά βρισκόμαστε σέ μιά ἐξαιρετική—μοναδική ἴσως— συμπτωματική ἐξαφάνιση κάθε σχετικῆς γραπτῆς μαρτυρίας. Τήν ἔσχατη ὅμως αὐτή ὑπόθεση ἔρχεται νά ἀναίρεση μιά ἄλλη ἀδιαφιλονίκητη λογική παρατήρηση: Γιά ποιό λόγο ὁ Τούρκος νά ἐνοχληθῆ ἀπό τήν ὑπαρξή σχολεῖων; Τί εἶναι ἐκεῖνο πού θά μπορούσε νά τόν ἀνησυχῆ ἀπό τήν ἐνασχόληση ἑνός μικροῦ σχετικά μέρους τοῦ πληθυσμοῦ μέ τά γράμματα; Ἀσφαλῶς ἡ περιορισμένη ἐκταση πού μπορούσε νά ἔχη τήν ἐποχή ἐκεῖνη ἡ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων δέν θά πρέπει νά εἶχε ὡς ἐνδεχόμενο τήν παραμέληση τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς. Ἄλλωστε τά γράμματα ἦταν ἀπαραίτητα γιά ἕνα μόνο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, γιά ὅσους δηλαδή ἀσχολοῦνταν μέ τό ἐμπόριο, μέ τό ὅποιο δέν ἀσχολεῖτο συστηματικά ὁ δυνάστης, ἢ γιά ὅσους εἶχαν σχέση μέ τόν κλῆρο. Πρέπει λοιπόν νά θεωρηθῆ ὡς φυσικός ὁ συλλογισμός πού διατυπώνεται ἀπό τόν Μ. Γεδεών, ὅτι δηλαδή «ἡ τουρκική κυβέρνησις, ἀνεχομένη τήν Χριστιανικήν θρησκείαν, ἐγίνωσκεν, ὅτι εἰς τούς ναούς ἀναγινώσκουσι καί ψάλλουσιν οἱ παππάδες καί οἱ ψάλται, καί ὅτι τά ἀναγιωσκόμενα καί ψαλλόμενα, ἔπρεπε νά διδασκῶσιν ἐγκαίρως· καί συνεπῶς οὐδέποτε ἐν ὁμαλῇ καταστάσει πραγμάτων ἐμπόδιζε τήν ἐν νάρθηξί καί κελίοις διδασκαλίαν».

Ἐκεῖνο συνεπῶς πού ἀπομένει ὡς ἀπάντηση εἶναι ὅτι οἱ Τούρκοι ἀνησυχοῦσαν μήπως ἡ παιδεία γίνῃ κάποια στιγμή δημιουργός φωτισμοῦ καί στή συνέχεια ἀφετηρία, ὥστε νά καλλιεργηθῆ ἡ ἐθνική συνείδηση. Δέν ὑπάρχει ὅμως οὔτε σκιά ὑπόνοιαις ὅτι θά ἦταν δυνατόν ὁ Ἀσιάτης Τούρκος τοῦ 15ου αἰ. νά ὀδηγηθῆ σέ μιά παρόμοια σκέψη. Γιά νά ἀναχθοῦμε λοιπόν στήν ἐποχή ὅπου γεννήθηκε ὁ μῦθος, πρέπει νά μεταφερθοῦμε στά χρόνια ὅπου ἡ ἀλληλουχία παιδεία-ἐθνική ἀποκατάσταση εἶχαν γίνει κοινή συνείδηση σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε νά εἶναι δυνατή ἡ παρθενογένεση τοῦ θέματος εἴτε ἀπό παρεξήγηση εἴτε ἀπό σκοπιμότητα. Αὐτή ἡ ἐποχή εἶναι ὁ Ἀγώνας, κατά τόν ὅποιο παρουσιάζεται σέ μιά πρωτογενῆ μορφή ὁ μῦθος. Ἡ ἐθνική σκοπιμότητα παίζει ἐδῶ τόν πρῶτο ρόλο· ἡ συνέχεια εἶναι εὐκόλη. Ἀπό τή στιγμή ὅπου τό γενικό αὐτό κλίμα δημιουργεῖ τήν κατάλληλη προϋπόθεση, ὥστε νά προκύβουν ἀπό ἀνάλογες ψυχολογικές προϋποθέσεις ὅμοιες μαρτυρίες—πράγμα πού βεβαιώνει τήν παρθενογένεση

κενό παιδεία κατά τό 16^ο αἰ.

τότε τοποθετεῖται ὁ μῦθος τοῦ κρυφοῦ σχολεῖου

εἶναι μῦθος γιατί
δεν ἔχουμε καμία μαρτυρία γιά τήν
ὑπαρξή του
καί
οἱ Οθωμανοί δεν ἀπαγόρευαν τή
σύσταση σχολεῖων

- Μήπως υπήρξε ἀπαγόρευση λειτουργίας σχολεῖων καί ἀποκρύπτεται;
Δεν ὑπάρχει τέτοιος λόγος. Ἀντίθετα θα τονίζοταν ὡς τεκμήριο ζωτικότητος τῆς φυλῆς.

- Μήπως ὑπάρχει ἡ μοναδική ἱστορική σύμπτωση νά χάθηκαν ὅλες οἱ μαρτυρίες;
Ἀλλά, γιάτί νά ἐνοχληθοῦν οἱ Τούρκοι ἀπό τα σχολεῖα πού ἦταν ἀπαραίτητα σέ ἐμπορους καί κληρικούς; Ἀντίθετα, οἱ Τούρκοι, πού ἐπέτρεψαν τή λειτουργία τῶν ἐκκλησιῶν, ἤξεραν τι ψάλλονταν καί διδάσκονταν στίς ἐκκλησίες.

- Μήπως υπήρχε ὁ φόβος ἡ παιδεία νά γίνει ἀφετηρία καλλιέργειας ἐθνικῆς συνειδήσεως;
Οὔτε αὐτό ἐπιβεβαιώνεται κατά τό 15^ο αἰ. Ἡ σύνδεση παιδείας καί ἐθνικῆς συνειδήσεως γίνεται τήν ἐποχή τοῦ Ἀγώνα.

⇒

τῆν ἐποχή τοῦ Ἀγώνα γεννιέται ὁ μῦθος τοῦ κρυφοῦ σχολεῖου, ἀπό σκοπιμότητα ἢ ἀπό παρεξήγηση.

«Ευφάνταστοι καί καλοπροαίρετοι ἱστορικοί τῆς ἐθνικῆς σκοπιμότητος» θα παρασυρθοῦν προσθέτοντας στοιχεῖα συγγενή μέ τό μῦθο.

πίνακας τοῦ Γύζη (1886)
ποίημα τοῦ Ι. Πολέμη (1899)

τοῦ μύθου—, νά προστεθοῦν ἄλλα συγγενῆ στοιχεῖα, καθὼς τό γνωστό τραγουδάκι γιά τό φεγγαράκι, ἢ φαντασιώσεις ἱστορικῶν τῆς παιδείας οἱ ὁποῖοι, ἀδιαφορώντας γιά τήν ἀληθοφάνεια τῶν πραγμάτων, ἠδύνονται ἀπό εἰδυλλιακές ἀναπαραστάσεις, καθὼς ἡ περίπτωση τοῦ Γ. Χασιώτη, νά ἐπιστεγασθοῦν τέλος τά στοιχεῖα αὐτά μέ τήν ὑποβολή τῆς τέχνης τοῦ λόγου, καθὼς τό ποίημα τοῦ Πολέμη, ἢ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, καθὼς ὁ πασίγνωστος πίνακας τοῦ Γύζη, ἢ χιονοστιβάδα πιά ἔχει δημιουργηθῆ καί εἶναι εὐκολο νά παρασύρη καί τούς εὐφάνταστους καλοπροαίρετους ἱστορικούς τῆς ἐθνικῆς σκοπιμότητος.

Ἐνας αἰώνας καί πλέον μετά τήν Ἄλωση εἶναι τό διάστημα πού καλύπτεται λίγο πολύ ἀπό τούς ὑπέρμαχους τῆς μυθολογίας τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ. Τό χρονικό ὅμως αὐτό διάστημα μπορεῖ νά δικαιολογήσῃ, μέ τόν ἀργό ρυθμό πού ἔχει ἡ ζωὴ ἐκεῖνη τήν ἐποχὴ καί μέ τήν ἐπιβράδυνση τήν ὁποία προκάλεσε ἡ τουρκικὴ κατάκτηση, τό γενικό μούδιασμα πού ἔχει καταλάβει ὅλες τίς δυνάμεις τοῦ ἔθνους. Ἄν ὑπῆρξαν σκόρπιες ἀπόπειρες γιά κάποια ἐκπαιδευτικὴ κίνηση, οἱ ἀπόπειρες αὐτές θά ἦταν τόσο ἀδύναμες, ὥστε δέν ἄφησαν παρά ἐλάχιστα ἴχνη τῆς παρουσίας τους. Δέν ἔχουμε λοιπόν κανένα λόγο νά μὴν δεχθοῦμε ὅτι ἀφετηρία γιά τήν ἐκπαιδευτικὴ ἀφύπνιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι τό τέλος τοῦ 16ου αἰ., γιατί τότε μόλις ἀρχίζουν οἱ χειρόγραφες καί ἐπίσημες μαρτυρίες.

Ὅμως, ἡ ἀπουσία παιδείας κατὰ το 16^ο αἰ. ἐξηγεῖται ἱστορικά. Αφετηρία γιά τὴν ἐκπαιδευτικὴ ἀφύπνιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι τὸ τέλος τοῦ 16^{ου} αἰ. (καὶ δὲν εἶναι κρυφὴ).